

HISTORISCHE SCHETS VAN DE LEEUWENBERGHGEMEENTE (c. 1890-1960)

In de afgelopen jaren kan het nauwelijks een Utrechter zijn ontgaan dat in de binnenstad een groots opgezet restauratieplan van de oude middeleeuwse kerken in etappes wordt gerealiseerd. Slechts het herstel van één der gebouwen, te weten de Leeuwenberghkerk, zou vanwege haar excentrische ligging weleens aan de aandacht van het grote publiek ontsnapt kunnen zijn. Dit gebouw, gelegen aan het Servaas Bolwerk, werd als enige destijds ook niet direct als bedehuis maar als pesthuis aan de rand van de stad Utrecht nog net binnen de wallen opgericht. Dankzij een schenking van Agnes van Leeuwenbergh voor het stichten van een pesthuis, zoals een steen in de muur nog vermeldt, was het in de zestiende eeuw mogelijk hier dit fraaie en voor zijn tijd moderne gasthuis te doen verrijzen (1).

Na deze korte uiteenzetting, die nodig was om de naam de Leeuwenberghgemeente te verklaren, is het nodig om te komen tot het motief, dat ertoe geleid heeft dit artikel te schrijven. Dit is namelijk gelegen in het feit, dat de inventarisator van het archief van deze gemeente steeds weer opnieuw moest constateren, dat men in Utrecht zo weinig wist van de huidige „bewoners” van dit gebouw. Bij bestudering van de notulenboeken etc. bleek dat het hier om de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden en de Nederlandse Protestantent Bond ging die met elkaar dit gebouw voor hun diensten gebruikten.

Het komt wenselijk voor om eerst het ontstaan van de Vereniging en de Bond in Nederland onder de aandacht van de lezer te brengen, daar de kennis hierover in de meeste gevallen slechts tot de kring van de Vrijzinnigen is beperkt.

De Nederlandse Protestantent Bond in Nederland

In 1870 werd ertoe overgegaan om in Nederland in navolging van de *Deutsche Protestantent Verein* de Nederlandse Protestantent Bond (N.P.B.), op te richten, waarbij de leden zich als doel voorstelden om zoveel mogelijk de religie met de cultuur te verenigen (2). Een bevordering van het religieuze leven binnen en buiten de kerk stond hierbij voorop. Alvorens hier echter werkelijk mee te kunnen beginnen moest er nog een groot dilemma binnen de N.P.B. uit de weg worden geruimd. Men moest het er over eens worden of dit in binnen- of buitenkerkelijk verband zou worden gedaan. Prof. dr. L. W. E. Rauwenhoff was een voorstander van het eerste idee, daar de kerkmensen zo doende bij het gebeuren betrokken zou blijven, terwijl prof. mr. C. W. Opzoomer op den duur een afschei-

ding van de Vrijzinnigen verwachtte, voor wie de N.P.B. dan als opvangcentrum zou kunnen fungeren. Met het uittreden van dr. C. J. Niermeijer, secretaris van de N.P.B., kwam er aan dit geschil een einde toen hij in 1903 besloot om het recht van de Vrijzinnigen in de toekomst voortaan binnen de Nederlandse Hervormde kerk te gaan verdedigen. Hiermee was het fundament gelegd voor wat enkele jaren later de V.v.V.H. zou gaan worden.

De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Nederland

De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (V.v.V.H.) is een onderafdeling van de Nederlandse Hervormde Kerk. Met name door het verdwijnen van de „moderne” predikanten uit de grote steden was er een groepering binnen de N.H. Kerk, die van mening was dat dit element bewaard moest blijven, daar zij anders hetzelfde lot zou ondergaan als de Remonstranten in de zeventiende en de Afscheidenen in de negentiende eeuw. Haar ideaal was dan ook één kerk met daarbinnen een zo groot mogelijke pluriformiteit. Met dit oogmerk werd in 1904 in Friesland de eerste afdeling opgericht (3).

Daar men hier met een organisatie te maken had binnen de bestaande kerkelijke organisatie, kon er geen eigen kerkeraad worden gevormd. Bovendien was de moederkerk het niet eens met deze jongste ontwikkelingen, waardoor zij allerminst bereid was in dit stadium bevoegdheden af te staan aan de nieuw ontstane afdelingen. Hierin moet onder andere de oorzaak worden gezocht, dat men ertoe kwam de organisatievorm van een vereniging te kiezen, waarvan men dus lid kon worden. Eén van de vereisten om toegelaten te worden was, dan men allereerst lidmaat van de N.H. Kerk moest zijn. Hieruit blijkt haar afhankelijke positie maar al te zeer. Het archief van de afdeling Utrecht is daarom van zo'n belang, omdat het hoofdbestuur van de V.v.V.H. toen er een dermate groot aantal afdelingen was ontstaan, dat coördinatie noodzakelijk werd, Utrecht als zijn zetel koos, waar het nu nog steeds op de Nieuwe Gracht 27 is gevestigd. Door zo dicht naast het hoofdbestuur te functioneren, kon zij in Utrecht op meer gebieden dan elders experimenteren. Het was in ditzelfde gebouw dat de VPRO het levenslicht zag.

Na bovenstaande informatie kan het nauwelijks iemand meer verbazen, dat deze beide organisaties, die zoveel met elkaar gemeen hebben, tegenwoordig heel

goed in een samenwerkingsverband kunnen opereren. Maar eerst moet worden nagegaan wanneer en op welke gronden men daartoe gekomen is. We volgen eerst de ontwikkeling van de afdelingen van Utrecht van de N.P.B. en V.v.V.H. verder.

De N.P.B., afdeling Utrecht

Hoewel aan de hand van de archivalia de preciese oprichtingsdatum van de afdeling Utrecht niet was te achterhalen, moet dit kort na het oprichten van de landelijke organisatie in 1870 zijn geweest. In de jaarverslagen van 1874 wordt er in ieder geval melding gemaakt van deze afdeling (4). Het notulenboek van 1892-1898 is het oudste stuk, waaruit bekend is dat Utrecht tot de zogenaamde kerkhoudende afdelingen behoorde, hetgeen zoveel wil zeggen dat de afdeling zelf kerkdiensten belegde (5).

Naast de kerkdiensten organiseerde men reeds vroeg maandelijks bijeenkomsten, waarbij de behandeling van onderwerpen als de centrale positie van de mens, het realiseren van medemenselijkheid, steeds weer centraal stond. In dit opzicht was de N.P.B. haar tijd ver vooruit.

Al deze activiteiten werden echter niet ontplooid in de Leeuwenberghkerk, maar in de Pieterskerk, het gebouw van de Waalse gemeente, waar de N.P.B. om de veertien dagen bijeenkwam. Men zag echter vanaf het begin uit naar een eigen kerkgebouw wat blijkt uit de instelling van een *fonds voor een eigen gebouw*. Dit resulteerde in 1900 in de aankoop van het pand Boothstraat 7 (6). In 1952 werd door ds. J. P. C. Poldervaart het *Damescomité tot verfraaiing van de kerkzaal* opgericht om het geheel een gezelliger karakter te geven. Nadat dit doel bereikt was en het comité later ook een groot aandeel had gehad in de interieurverzorging van de Leeuwenberghkerk, die in 1930 werd betrokken, werd dit handwerkende damescomité meer een discussiegezelschap. Het werd nadien al gauw een ongeschreven wet, dat de vrouw van de predikant hiervan de voorzitter was (7).

De V.v.V.H. afdeling Utrecht

Nadat in 1891 door de N.H. gemeente het besluit was genomen de kerkeraad niet langer te machtigen tot het behartigen van de belangen van verschillende richtingen binnen dezelfde kerk, maar dit aan de stemgerechtigde leden over te laten, werd de positie van de Vrijzinnigen bedreigd. Dientengevolge werd er nog hetzelfde jaar op 13 april 1891 de kerkelijke kiesvereniging *Godsdienst en Vrijheid* opgericht, die in 1892 met vier eigen kandidaten kwam voor de verkiezingen van de notabelen, bestuurlijk college van de N.H. gemeente ter plaatse (8).

De bestuursvorm van kerkelijke kiesvereniging werd reeds in 1908 verlaten, toen men in navolging van de organisatie van afdelingen in de verschillende plaatsen in Nederland, ook voor Utrecht besloot een afdeling van de V.v.V.H. op te richten. Dat dit in de praktijk nauwelijks een verandering betekende blijkt wel uit

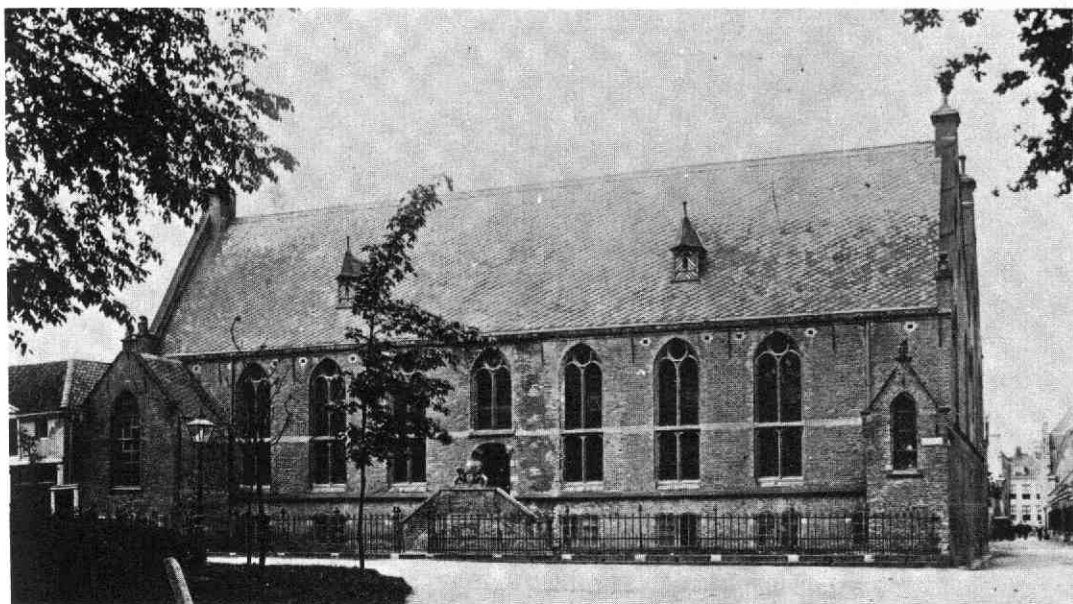
het feit, dat de notulen in hetzelfde deel zijn afgeschreven. De kas werd in zijn geheel overgedragen aan de V.v.V.H., terwijl ertoe werd overgegaan om statuten en een huishoudelijk reglement op te stellen. Of dit nodig was omdat die van de kiesvereniging niet voldeden, valt moeilijk uit te maken daar er niets als zodanig is overgeleverd. Tot omstreeks 1930 wordt zowel de benaming *V.v.V.H. Godsdienst en Vrijheid* gebezigd naast die van *V.v.V.H. sec.*

Nadat in 1919 tevergeefs was gepoogd om een predikantsvacature bij de N.H. gemeente door een vrijzinnig predikant te laten vervullen, kreeg in 1934 de Leeuwenberghgemeente met de benoeming van ds. J. R. Immink een ook door de N.H. gemeente geaccepteerde predikant. In al de tussenliggende jaren was de V.v.V.H. gedwongen geweest om gebruik te maken van de diensten van ds. J. P. C. Poldervaart, die zij samen met de N.P.B. in 1919 als predikant had aangesteld. Dit was daarom des te moeilijker voor hen te verdragen, omdat zij reeds na twee jaar, doordat de N.H. gemeente haar niet genoeg geld gaf, haar financiële verplichtingen niet meer kon nakomen. Desalniettemin bleef ds. J. P. C. Poldervaart ook onder de V.v.V.H. werkzaam. Bij de aanstelling van ds. A. Hoekstra in 1930 kon de V.v.V.H. gelukkig weer een gedeelte voor haar rekening nemen.

Deze gang van zaken had er in de twintiger jaren reeds toegeleid dat een aantal Vrijzinnigen besloten om het lidmaatschap van de N.H. kerk op te zeggen. Dit impliceerde echter, dat zij tevens geen lid meer van de V.v.V.H. zouden kunnen blijven. Er werd toen geadviseerd om zich in dat geval bij de Waalse gemeente aan te sluiten. Deze tijdelijke oplossing bleek niet te voldoen en werd kort nadien weer afschaft (9).

In 1930 zochten de Vrijzinnigen, onder welke ook de Doopsgezinden en Remonstranten moeten worden gerekend, wanneer men het in een breder kader bekijkt, elkaar zo zeer, dat de totstandkoming van een federatie van Vrijzinnig-religieuze groeperingen voor de deur leek te staan (10). Het zou echter nog tot de jaren vijftig duren alvorens deze samenwerking gestalte zou krijgen.

Hierdoor niet ontmoedigd stichtten de N.P.B. en de V.v.V.H. in navolging van de afdelingen in 's-Gravenhage, die echter wel de Doopsgezinden, Lutherse en Remonstranten voor samenwerking hadden weten te interesseren, een Vrijzinnig-Christelijke Unie (11). Ook ditmaal was dit initiatief slechts een kort leven beschoren toen op grond van organisatorische redenen van de N.P.B. de samenwerking in 1931 verminderde. Mede door het besluit van deze zelfde N.P.B. in 1936 om meer naar de kerken toe te gaan werken, was het met ingang van 1936 weer mogelijk een nauwere samenwerking met de V.v.V.H. tot stand te brengen. Alleen de financiën stonden het doorvoeren van een totale fusie in de weg, daar beide een afdeling waren van een organisatie met een hoofdbestuur boven zich, waaraan zij verantwoording schuldig waren.

Gezicht op het Leeuwenberghgasthuis, circa 1900.

(Foto: GAU, Top. Atl. Zk. 13.18)

Met de benoeming van een eigen predikant in 1934 in de persoon van ds. J. R. Immink kreeg de gemeente spoedig een eigen gezicht. De financiering van gebouw en predikant was uiteindelijk dan toch in het voordeel van de Vrijzinnigen beslecht, die in het begin hun kerkelijke bijdrage aan de N.H. Kerk moesten betalen en hiervan slechts 10% terugkregen. Dit was in de jaren dertig ongeveer 70% Desalniettemin zou het nog tot 1944 duren voordat de V.v.V.H. zelf kerkdiensten mocht gaan organiseren (12). Met name voor die tijd werden zij t.o.v. de bijzondere diensten als niet handelingsbekwaam door de moederkerk behandeld, zoals uit de archivalia wel blijkt.

De gemeente werd zwaar getroffen toen haar ds. J. R. Immink in 1944 op bezoek in het Academisch Ziekenhuis bij een van zijn gemeenteleden, door het luchtbombardement werd ontnomen. Zijn naam staat onder andere op de plaquette, die in de hal van het herbouwde pand is aangebracht. Hij liet een bloeiende gemeente achter, die, toen zijn van de Duitsers het verbod kreeg vanwege de massale opkomst voortaan nog bijeen te komen, direct tot de organisatie van huisbijeenkomsten overging.

In 1946 vulde ds. C. B. Burger, in kerkelijke kringen bekend om zijn bijdragen aan het Liedboek van de Kerken, de vacature. Hij was de eerste predikant van Hervormde zijde die hier officieel werd beroepen. Hiervoor werd de figuur van predikant „met een bijzondere opdracht“ gekozen (13).

Inmiddels waren de tijden ook veranderd en wilde de N.H. gemeente een verstarring van haar kant voorkomen. Zij zocht een nauwere samenwerking met de

Leeuwenberghgemeente binnen het kader van *Gemeenteopbouw* (14). Lekenkringen en gespreks-groepen mochten zich in deze tijd, zoals uit het archief blijkt, in een ruime belangstelling verheugen. Hier-naast onderhielden de wijkcommissies in de verschillende wijken de contacten tussen de leden van de gemeente, die verder van elkaar af woonden, dan dit in een gewone kerkelijke gemeente meestal het geval is. In 1950 werd mevrouw ds. C. P. Thomsen als tweede predikant toegevoegd, terwijl in 1954 zelfs in samenwerking met de Doopsgezinde en Remonstrantse gemeente een hulppredikante voor het Ondiep werd aangesteld. Hier kwam ds. G. M. Spelberg, de latere ziekenhuispredikant, aanvankelijk benoemd voor een halve dagtaak in 1962 ook nog eens bij. Belangstellenden zij ook nog gewezen op de verschillende kontaktorganen van N.P.B. en V.v.V.H., die in dit archief zijn opgenomen.

Tenslotte dient nog de aandacht gevraagd te worden voor de archieven van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Gemeenschap, afdeling Utrecht en de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond, afdeling Utrecht.

De eerstgenoemde organisatie, welke waarschijnlijk in 1926 (15) werd opgericht, was met name gericht op de jeugd tussen de 15 en 18 jaar. De notulen begannen pas in 1945, waarin sprake is van een heroprichting van de V.C.J.G. Dit zal ongetwijfeld samenhangen met de oorlog, die in dit jaar werd beëindigd. Er is evenals dit bij de Leeuwenberghgemeente het geval is, veel van de ledenadministratie overgebleven, waardoor het mogelijk is om een indruk te krijgen van

de omvang van de gemeente, resp. de jeugdafdeling (16).

Haar activiteiten strekten zich met name uit tot het organiseren van een tweewekelijkse „Jeugdkerk”.

De V.C.J.B., evenals voornoemde V.C.J.G. een onderafdeling van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale, richtte zich meer op de leeftijdsgroep van 18-30-jarigen. Zij belegde samenkomsten om de jeugd te betrekken bij het kerkelijk gebeuren. In 1946 kwam voor het eerst een nummer van haar contactorgaan *De Blaasbalg* uit (17).

Wanneer men dit kerkelijk archief op zijn waarde schat, moet geconstateerd worden dat het alle facetten van het kerkelijk leven bevat. Bovendien zal bij raadpleging tevens blijken hoe groot het contact met verschillende maatschappelijke instellingen reeds in deze jaren was.

Interieur van Leeuwenbergh

Om de buitenstaander toch ook enigszins een indruk te geven volgt hier een korte vermelding van de aankleding van het gebouw.

Preekstoel, doopvont en avondmaalstafel zijn alle ontworpen door ir. van Heukelom en uitgevoerd in hout, wat in deze kerk met zijn houten gewelven verreweg het meest op zijn plaats is (18).

De gebrandschilderde ramen zijn uitgevoerd door J. H. E. Schelling, glazenier uit Arnhem. Diens ontwerpen en mallen werden in het archief aangetroffen en zijn overgebracht naar de Topografische Atlas van het GAU.

De beeldengroep, voorstellende het verraad van Jezus in de Hof van Gethsemané, is afkomstig van Wilhelm Grosz.

Het Flentroporgel, dat hier in 1953 door bijdragen van de gemeente ter vervanging van het oude orgel kon

worden geïnstalleerd en dat geregeld voor concerten is gebruikt vanwege haar goede kwaliteit, vervolmaakt het geheel (19).

H. J. Ph. G. Kaajan

- (1) Over de geschiedenis van het gebouw, zie J. W. C. van Campen. „Leeuwenbergh” In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1931, 77 e.v.
- (2) G. D. Boerlage. *De Nederlandse Protestanten Bond*. 's-Gravenhage, z.j.; A. A. Hoytink. *100 jaar N.P.B.* (1870/1970). Zp, zj. C. N. Impeta. *Kaart van kerkelijk Nederland*. Kampen, 1964. 87.
- (3) C. N. Impeta. *Kaart van kerkelijk Nederland*, Kampen 1964. 92
J. Lindeboom *De beweging der Vrijzinnige Hervormden in de N.H. kerk*. Assen, 1934.
- (4) Bibliotheek GAU: Jaarverslag over 1874/1875.
- (5) H. J. Ph. G. Kaajan, Inventaris van de Leeuwenbergh-gemeente te Utrecht, c. 1890-1960. inv. nrs. 288-290.
- (6) Notulen van de *Cie. voor godsdienstoefeningen*, 25 apr. 1898. inv. nr. 288.
- (7) H. J. Hulst-van Hiel. ODITH in: *In en om Leeuwenbergh*. 1966. 1.
- (8) inv. nr. 1.
- (9) inv. nrs. 2, 3, 78.
- (10) inv. nr. 81.
- (11) inv. nr. 74.
- (12) inv. nrs. 55, 56.
- (13) inv. nrs. 205, 211.
- (14) *Jaarboekje van de N.P.B., afd. Utrecht*, 1948/1949. 25 e.v.
- (15) Deze datering geschiedde op grond van een aantekening achterop een foto, gemaakt t.g.v. een jubileum.
- (16) inv. nrs. 263-283.
- (17) De jaargangen 1945-1958 zijn overgebracht naar de bibliotheek van het GAU.
- (18) *Jaarboekje van de N.P.B. afd. Utrecht*, 1940. 9.
- (19) inv. nrs. 170, 183, 243.

Vredenburgse Varia 8

Er zijn met het Vredenburg bekende namen verbonden, soms op onverwachte wijze, zoals in *Varium 7* bleek. In het nu te beschrijven geval is de verbinding nog verrassender en onverwachter.

Er gaat werkelijk iets door je heen als je leest onder het hoofdstuk „Ander vuytgeven . . . tot behoef der Cancelrije staende bij Vredenborch . . .”: „Betaelt Jan Jacobs. van Lemput, rentmeijster van St. Elysabetten gasthuys, die somme van twijntich pondt . . . ter cause van een jaer huijren van der huijsinge ende camere daer den hoogen Raidt des Coeninck haer residentie in houdende is, blijckende bij twee quintancies (verschenen den thienden augusti ao XVclviii) hier overgelevert, ergo hier die voors. xx £. (1)

In 1557 dus al een samenhang van Leemput en Vredenburg, die niet eens zó zijdelings is als men wel zou denken. Eerst echter even de opmerking vooraf dat de maatschappelijke stijging van J. J. van Leemput nog

eerder begint dan tot nu toe werd aangenomen (2). Rentmeester van het Weeshuis, gesticht door Everard Zoudenbalch (3), moet toch een verantwoordelijke functie zijn geweest.

Maar wat was de verhouding tussen het Elisabeth Gasthuis (of Weeshuis) en Vredenburg? Om te beginnen is er een ruimtelijke relatie. Het complex van het gasthuis ligt in de „omarming” van het kasteel en diens voorburch (zie afb.). Eigenlijk is het vreemd dat het in de jaren 1529-1533 niet méé geconfisqueerd is met het Johaniter klooster en de huizen aan de noord- en oostzijde van het fort. Heeft men om een of andere reden de regenten van het Weeshuis niet aangedurfd, zodat een „speerpunt” in het kasteelcomplex kon blijven bestaan? Hoe dat ook zij, bij de belegering van 1576/1577 hebben de gebouwen van het gasthuis geweten waar ze lagen: na afloop waren ze